

«КОЛИШНІ ЛЮДИ» УСРР В УМОВАХ НЕПУ

Проаналізовано окремі аспекти соціальної політики більшовицької влади УСРР щодо представників окремих дореволюційних верств суспільства в період нової економічної політики. Досліджено процес проведення масових чисток з метою виявлення «чужих елементів» із «неправильним соціальним походженням».

З'ясовано, що за ознакою соціального походження постраждали студенти, власники комфортабельних помешкань, представники привілейованих верств суспільства та інтелігенція. На особливому обліку перебували колишні офіцери царської армії. Встановлено, що в наслідок соціально-економічних реформ періоду НЕПу відбулося певне послаблення політичної диктатури і соціального тиску на окремі верстви суспільства.

Ключові слова: *НЕП, «колишні люди», «чужі», «старі спеці», «буржуазні спеціалісти», радянська соціальна політика.*

Після подій революції 1917 р., в умовах жорстокої соціально-економічної і політичної кризи, викликаній передусім політикою воєнного комунізму, керівництво РКП(б), під загрозою виникнення нової громадянської війни, було змушене відмовитися від продовження воєнно-комуністичного експерименту. Але здійснивши перехід до НЕПу, більшовики не збиралися відмовлятися від своєї програмної мети – побудови комуністичного суспільства. Була повністю збережена монополія комуністичної партії на владу, у руках держави зберігалися всі «командні висоти». Лідери радянської влади продовжували політику дискримінації за ознакою соціального походження, умовно поділяючи суспільство на «своїх» і «чужих». Так звана «непівська демократія» була тимчасовою і стосувалася лише до окремих груп суспільства.

Вивчення повсякденних практик радянського суспільства 1920 – 1930-х рр. через призму історичного пізнання отримало розвиток після здобуття Україною незалежності, коли розпочався якісно новий етап у розвитку вітчизняної історіографії. Науковці неупереджено, з використанням недоступних та заборонених раніше джерел намагалися розглядати актуальні проблеми радянської соціальної історії. Зокрема, О.М. Мовчан дослідила матеріальне становище та соціально-побутові умови праці робітників [1]. Особливості радянзації українського студентства дослідила О. Рябченко, у полі зору автора перебуває «ретроспективне вивчення студентів вищих навчальних закладів України як суб'єктів соціально-економічних перетворень радянської влади і процесу стратифікації соціуму» [2, с.4]. Сучасний український дослідник В.І.Марочко проаналізував соціально-правовий статус колишніх поміщиків УСРР у 1920-х рр., на основі нормативно-правових документів та архівних матеріалів він розглянув особливості ліквідації поміщиків на українських землях [3].

Серед зарубіжних публікацій варто відзначити дослідження Ш. Фіцпатрик, у своїй праці вона охарактеризувала класову структуру радянського суспільства в період нової економічної політики, соціальне походження та становище окремих верств суспільства [4].

Попри значні напрацювання у сфері дослідження соціальної політики 1920-х рр. та їх беззаперечне наукове значення, більшовицька соціальна політика щодо представників колишніх привілейованих верств суспільства на українських землях представлена фрагментарно та потребує окремого комплексного вивчення.

Зважаючи на стан наукового дослідження теми, автор даної наукової розвідки ставить за мету проаналізувати окремі аспекти соціальної політики більшовицької влади УСРР щодо представників дореволюційної еліти в період нової економічної політики.

Початок 1920-х рр. ознаменувався жорсткою соціально-економічною і політичною кризою, викликаною політикою воєнного комунізму. Побоюючись

нового витка громадянської війни, керівництво РКП(б) було змушене відмовитися від продовження воєнно-комуністичного експерименту. Але, здійснивши перехід до НЕПу, більшовики не збиралися відмовлятися від своєї програмної мети – побудови комуністичного суспільства. Була повністю збережена монополія комуністичної партії на владу, у руках держави зберігалися усі важелы управління. Лідери радянської влади продовжували політику дискримінації за ознакою соціального походження, умовно поділяючи суспільство на «своїх» і «чужих». «Непівська демократія» була тимчасовою і стосувалася лише окремих груп суспільства.

Вище партійне керівництво усвідомлювало небезпечність поєднання в Україні національної етнічної самобутності і активного соціального руху населення. Три фактори, які дозволили більшовикам стабілізувати соціально-політичну ситуацію в УСРР: проголошення непу, українізація як політика і практика, політично-силові методи впливу. Ліквідація поміщицького землеволодіння та проведення соціалізації землі задовольняли переважну більшість селян, а українізація спокусила національно-політичну інтелігенцію, поширила ілюзії на демократизацію суспільного життя і можливість культурного і духовного відродження.

Проте, не дивлячись на деяку лібералізацію радянського режиму в період непу і прояви класового співробітництва з колишніми «буржуями», на практиці про примирення більшовиків із своїми колишніми ворогами не могло бути й мови. Самі більшовицькі лідери ніколи не приховували своєї ненависті до представників «колишніх». Нарком юстиції РРФСР Д.І. Курський зазначав, що на початку 1922 р. органи Державного політичного управління (ДПУ) почали здійснювати «своєрідну контратаку», було вжито ряд заходів спрямованих «не лише на оборону, але і для наступу пролетаріату» не лише на приватного власника, а на всіх так званих «дрібних буржуїв» загалом» [5, с. 11]. Представники радянської влади в УСРР розпочали «контратаку» вже у 1921 р., коли неодноразово звучали заклики до проведення масових чисток з метою виявлення «чужих елементів» із «неправильним соціальним походженням».

Першу масову чистку в УСРР за класовою ознакою було проведено серед студентів у 1921 р. В результаті було виключено 11 тис. студентів – представників «різних контрреволюційних елементів». Наступного, 1922 р., було проведено другу чистку, так звану «перереєстрацію». За приблизними підрахунками із лав студентства було виключено ще 8 тис. осіб. Цей метод влаштовував більшовиків своєю простотою і швидкістю, тому наприкінці 1923 р. було намічено чергову чистку-перереєстрацію [6, с. 58–59].

Ще на початку 1920-х рр. гостро постає питання житлового забезпечення населення. Відбувається процес муніципалізації, конфіскації і «квартирного ущільнення». На законодавчому рівні 25 травня 1920 р. було прийнято Декрет РНК РРФСР «Про заходи правильного розподілу житла серед трудового населення» [7]. «Квартирний перерозподіл» проводився з метою позбавлення «буржуїв» їхніх колишніх «розкішних апартаментів».

З переходом до НЕПу було проголошено курс на денационалізацію будинків. Колишні власники мали змогу повернути свої будинки, викупити їх або взяти в оренду. Але чимало з них так і не змогли повернути свої помешкання. Характерною ознакою тогочасної радянської дійсності стала необмежена влада Надзвичайної комісії та неузгодженість дій місцевих управлінських структур. Відповідні відділи ВУЦВК були переповнені листами українських громадян із скаргами на беззаконні дії губернських надзвичайних комісій, провінційних більшовицьких чиновників, проханнями про помилування та заступництво. Так, до Прокуратури республіки надійшла заява від Несміяна М.В., Каренко Є.Ф. про те, що «їх з родинами незаконно виселили з будинків і на даний момент в цих будинках проживає Голова РВК. Скарги місцевого рівня залишені без розгляду, оскільки Окрпрокурор і Нарсуддя приятелі Голови РВК» [8, арк. 4].

Встановлювалася нова система оплати за житло, розмір квартплати визначався соціальним походженням і соціальним становищем. Відомий радянський актор Ролан Биков у журналі «Юність» у 1985 р. досить яскраво описав своє бачення «квартирного ущільнення» і те, як «комуналка формувала

відчуття колективності», процитую мовою оригіналу, щоб передати фразеологічні відтінки: «Люди в нашей огромной квартире делились по самым разным плоскостям и направлениям. Плата за электричество порождала деление на «индюков» и «всех остальных». В связи с отоплением жильцы делились на «парадных» и «дворовых»... Конфликт практически не мог быть единичным, он тут же замыкался на всю цепь конфликтных ситуаций. Происходила цепная реакция, носившая характер пулеметной очереди, и разобраться, где «свои», где «чужие», было невозможно...» [9, с. 91].

Щоб встановити своєрідну межу між «своїми» і «чужими» більшовицьке керівництво починає формувати оперативну систему обліків у центральних та місцевих апаратах радянських органів влади. Спочатку РНК Радянської Росії 23 вересня 1919 р. ухвалила постанову «Про обов'язкову реєстрацію колишніх поміщиків, капіталістів та осіб, які займали відповідальні посади при царському і буржуазному ладі». Але якщо у 1918–1919 рр. оперативні обліки створювалися кожним місцевим оперативним відділом та чекіськими апаратами, то в період НЕПу виникає необхідність створення єдиної системи централізації обліків та формування особистих справ на «соціально-чужих елементів (колишніх дворян, поміщиків, фабрикантів, купців, осіб вільних професій, служителів культу; б) колишніх кадрових офіцерів; в) колишніх білих офіцерів і військових чиновників, які служили в білих арміях і проживали на території, зайнятої білими та ін.)» [10, с. 34].

У владі розуміли, яку велику загрозу для існуючого політичного режиму могли представляти офіцери та чиновники царської армії. Реєстрація цієї категорії осіб була особливо прискіпливою і централізованою. Кожна особа, яку брали на облік, повинна була надати детальну інформацію про склад сім'ї, біографічні дані, колишні і теперішні заняття, адресу. При цьому, членами сім'ї вважалися не лише батьки, рідні та прийомні діти, але й рідні брати і сестри. Навіть у тих випадках, коли родичі проживали окремо, необхідно було надати повну інформацію за вказаною схемою. Тобто, заручниками радянської влади з боку «колишніх» ставали найрідніші люди.

Але разом з тим, вже на початковому етапі запровадження НЕПу, керівництво зрозуміло, що в країні спостерігається дефіцит висококваліфікованих спеціалістів військової справи і для побудови нової соціалістичної держави необхідні знання і досвід «офіцерів старої генерації». Зокрема, у доповідній записці №52 Управління по командному складу Всеросійського головного штабу зазначалося, що «в ув'язненні у концентраційних таборах знаходяться особи командного складу, більшості з яких не пред'явлено визначеного обвинувачення... обов'язково їх потрібно використати...тепер для потреб Робітничо-селянської Червоної армії, надавши їм, при звільненні, відповідні посади» [11, с. 118].

20 листопада 1923 р. відбулася «Нарада щодо колишніх білих офіцерів», на якій обговорювалося питання «Про поповнення командного складу РСЧА колишніми білими офіцерами». Виступивши з доповіддю начальник Мобілізаційного відділу Штабу РСЧА Н.Л. Шпекторов зауважив, що «на сьогоднішній день потреба командного складу у Червоній армії незадовільна на 35 %, причому лише на Україні не вистачає 5 тис. ... Єдиним джерелом поповнення некомплекту – колишні білі офіцери» [11, с. 125]. Так, вже 13 лютого 1925 р. була прийнята Постанова ЦВК РНК СРСР «Про зняття з обліку деяких категорій колишніх білих офіцерів» при умові, якщо вони зараз служать в рядах Червоної армії і за час служби зуміли довести свою відданість і лояльність радянській владі [12, с. 362].

Тому варто зауважити, що наслідком соціально-економічних реформ періоду НЕПу було певне послаблення радянської політичної диктатури і соціального тиску на окремі верстви суспільства. Зокрема, Шейла Фіцпатрік зазначає, що на початку 1920-х рр. у кращому становищі перебували «буржуазні спеціалісти», представники інтелігенції. На відміну від інших представників колишньої еліти, їм в деякій мірі вдалося зберегти цілісність свого оточення. Не дивлячись на їхню антипатію до більшовизму, радянська влада їх остерігалася, оскільки вони могли бути конкурентами. Вона також зауважує, що у 1920-х рр. «буржуазні спеціалісти» мали певні привілеї,

оскільки більшовики цінували професійні навички і досвід [4, с. 23]. Так, упродовж 1921–1922 рр. було прийнято низку законодавчих актів робітничо-селянського уряду УСРР – «Про покращення побуту вчених робітників», «Про покращення становища вчених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва», «Про забезпечення нормальних умов діяльності лікарів» [13].

Уже на початку листопада 1921 р., за кілька місяців після запровадження НЕПу, при РНК РСФРР була створена Центральна комісія з поліпшення побуту учених (ЦЕКУБУ), а в Україні з 1921 р. діяла Всеукраїнська комісія сприяння ученим (ВУКСУ), яка займалася питаннями матеріального забезпечення відомих діячів науки. Члени комісії займалися питаннями розподілу продовольчих і промислових товарів, регулювання заробітної плати.

З огляду на складну ситуацію, породжену дефіцитом кадрів, більшовицькі лідери усвідомлювали потребу залучення до співпраці окремих представників з «колишніх», хоча й вважали це тимчасовим явищем. Проте не всі були задоволені такими кроками на зустріч «старим буржуям». Зокрема, до редакції «Красная газета» надійшла стаття «Нэп и старые заветы», у якій автор висловлював своє обурення, вказуючи, що при зарахуванні на роботу надавалася перевага спецам із «колишніх»: «В умовах нової економічної політики... ми повернулися до старих спеців, які ввійшли в довіру, ми зневажаємо творців революції» [14].

Відомий революційний діяч Ю. Ларін зазначає, що перші два роки нової економічної політики були періодом «порівняльної і досить відносної терпимості до все більшого виповзання буржуазії на світ» [15, с. 19]. Але політика лібералізму стосувалася лише окремого кола осіб, так званих «спеців», які володіли «корисними знаннями і досвідом». Так, перший нарком освіти А. Луначарський відкрито заявляв, що «чим швидше ми зможемо обходитися без них (старої інтелігенції), тим краще, тому що вони скалічені і сама їхня наука в більшій мірі отравлена» [16, с. 35].

Попри всю «непівську демократію» з боку радянської влади, ставлення до НЕПу було неоднозначним. Зокрема, відомий академік С. Єфремов, судячи з його аналітичних спостережень, виявився дещо скептичним і навіть саркастичним. У своєму щоденнику в березні 1924 р. він ототожнював нову економічну політику з «товарообнамом», вважаючи його «поворотом од комуністичних утопій та ударом по фантазіях» [17, с. 91]. За його переконаннями, НЕП не подолав глибокого соціального песимізму серед українців.

Отже, тимчасово дозволивши приватне підприємництво у роки НЕПу, більшовики продовжували проводити дискримінаційну політику за ознакою соціального походження, не полишаючи утопічних планів, переслідуючи морально-етичні, соціально-побутові цінності минулих років і політичних систем. Культивування «нової людини» стало одним із важливих пунктів більшовицької партійної програми. Тому доля «колишніх людей» була фактично вирішена, незважаючи на удавану лояльність до «старих кадрів».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мовчан О.М. Проблема працевлаштування в Україні (1920-ті роки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 15. – С. 121–130.
2. Рябченко О. Студенти радянської України 1920 – 1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / О. Рябченко; Харк. Нац. акад. міськ. Госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.
3. Марочко В.І. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск ХVІІІ. – К.: 2010. – 305 с.
4. Фицпатрик Шейла. Классы и проблемы классовой принадлежности в советской России 20-х годов // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 16–31.
5. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918 – 1926 гг. / Кондурушкин И.С.; Предисл.: Курский Д.И. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – 254 с.
6. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. Студій Альберт. ун-ту, 1992. – 176 с.

7. Декрет СНК РСФСР от 25.05.1920 «О мерах правильного распределения жилищ среди трудящегося населения» // Электронный ресурс [режим доступа] <http://lawru.info/dok/1920/05/25/n1205754.htm>
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 1771. – Арк. 175.
9. До и после «Чучела» // Юность. 1985. №9. – С. 87–96.
10. Подкур Р. Ю. Формування оперативного обліку «контрреволюційних елементів» у 1928-1939 рр. // Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації : до 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукр. наук. конф., 15 берез. 2012 р. / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. – С. 29 – 42.
11. Абинякин Р. Бывшие белые офицеры в РККА в 1920-е годы // Российская история. – 2013. - № 4. – С. 116 – 128.
12. Реформа в Красной Армии: Документы и материалы 1923–1928 гг. Кн. 2. / Ред. колл.: К.М. Андерсон, И.И. Басик, В.Л. Воронцов. – М.: СПб: Летний сад, 2006. – 525 с.
13. «Про покращення становища вчених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919 – 1920 рр. – Харьков: Правительственная типография. Конторская улица № 21 – 23, 1921. – 790 с.
14. Нэп и старые заветы // Красная газета. –1922. – 14 февраля.
15. Ларин Ю. Интеллигенция и Советы: хозяйство, буржуазия, революция, госаппарт. – М.: Гос. изд., 1924. – 91 с.
16. Луначарский А.В. Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем // Новая Москва. – 1924. – 75 с.
17. Єфремов С. О. Щоденники, 1923 – 1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.

Устенко А. А. «Бывшие люди» УССР в условиях НЭПа.

Проанализированы отдельные аспекты социальной политики большевистской власти УССР в отношении представителей дореволюционных слоев общества в период новой экономической политики. Исследован процесс проведения массовых чисток с целью выявления «чуждых элементов» с «неправильным социальным происхождением».

Выяснено, что по признаку социального происхождения пострадали студенты, владельцы комфортабельных помещений, представители привилегированных слоев общества и интеллигенция. На особом учете находились бывшие офицеры царской армии. Установлено, что в результате

социально-экономических реформ периода НЭПа произошло определенное ослабление политической диктатуры и социального давления на отдельные слои общества.

Ключевые слова: *НЭП, «бывшие люди», «чужие», «старые спецы», «буржуазные специалисты», советская социальная политика.*

Ustenko A.A. «Former people» of the Ukrainian SSR under the NEP conditions.

Some aspects of social policy made by Bolsheviks' power in Ukrainian SSR on members of certain pre-revolutionary sectors of society in the period of the New Economic Policy have been analyzed. A realization of mass cleansings for identifying «alien elements» having «wrong social origin» has been studied.

It has been found that students, owners of comfortable houses, representatives of the privileged society sections and intelligentsia suffered because of their social origin. A special list of royal army former officers was made to control their activity. It has been established that as a result of social and economic reforms in the NEP period the political dictatorship and social pressure on certain sectors of society were weakened.

Keywords: *NEP, «former people», «aliens», «former specialists», «bourgeois specialists», Soviet social policy.*